

**Higienisme i
educació en el
temps de lleure a
la Menorca
contemporània:
les colònies
escolars del port
d'Addaia**

Xavier Motilla Salas
*Universitat de les Illes
Balears*

Educació i Cultura
(2004), 17:
33-56

Higienisme i educació en el temps de lleure a la Menorca contemporània: les colònies escolars del port d'Addaia

Leisure time education and hygiene in contemporary Menorca: school holiday camps in port d'Addaia

Xavier Motilla Salas
Universitat de les Illes Balears

Resumen

Son diversas las manifestaciones higienistas y de educación de la infancia que fuera del ámbito estrictamente escolar se han dado a lo largo de nuestra historia más reciente, de entre las cuales quizás las colonias escolares, entre otras, sean paradigmáticas en nuestra sociedad de entre siglos. Las colonias escolares, que habían surgido en Suiza en 1876, fueron introducidas en España once años más tarde por el institucionista Manuel Bartolomé Cossío. Las colonias constituían una institución de higiene preventiva dirigida a niños y niñas de familias sin recursos, con una salud debilitada, que pretendían paliar y contrarrestar los efectos de las deficientes condiciones de vida que las grandes ciudades, las viviendas y las propias escuelas imponían a la infancia. En Menorca las colonias escolares se desarrollaron por primera vez en 1909 bajo la dirección del maestro A. Juan Alemany. En el presente artículo pretendemos realizar una primera aproximación histórico-educativa a las colonias escolares que dirigió durante años dicho maestro en espera de poder ofrecer un estudio más amplio sobre el tema.

Summary

There have been many different examples of childhood education and hygienists in non-academic situations throughout our more recent history of which school holiday camps are perhaps the most paradigmatic in our own turn-of-the-century society. The school holiday camps that emerged in Switzerland in 1876 were introduced in Spain eleven years later by institutionist Manuel Bartolomé Cossío. School holiday camps were institutions which were designed to promote preventive hygiene for children with poor health from economically disadvantaged families and which attempted to reduce the effects on childhood of the poor living conditions which existed in big cities, dwellings and schools themselves. School holiday camps were developed for the first time in Menorca in 1909, under the direction of teacher A. Juan Alemany. This article poses a historical-educational approach to the school holiday camps led for years by Alemany, in order to offer a broader study of the subject.

La promoció de l'higienisme i l'educació en els infants a través de les colònies escolars a les illes Balears

Iniciades a Suïssa l'any 1876, les colònies escolars ben aviat s'expandiren a Alemanya, Rússia i França. Arribaren a l'Estat espanyol de mans de la Institución Libre de Enseñanza a través del Museo Pedagógico Nacional i, concretament, del seu director, Manuel Bartolomé Cossío, que dirigí la primera a San Vicente de la Barquera, onze anys després de l'experiència en terres suïsses. A partir de 1887 les colònies s'anaren estenent a la resta de l'Estat espanyol, tot i que fins el Reial decret de 26 de juliol de 1892 no s'adoptaren oficialment. A partir de llavors anaren apareixent lentament disposicions legals destinades a propagar les colònies a l'Estat, fins a l'impuls definitiu que se'ls donà l'any 1911 des del Ministeri d'Instrucció Pública. Les colònies constituïen una institució d'higiene preventiva adreçada, principalment, a infants les famílies dels quals presentaven menys recursos o tenien una salut debilitada i tenien la pretensió de pal·liar i contrarestar els efectes perniciosos de l'intel·lectualisme escolar, les condicions de vida deficientes que les grans ciutats i llurs habitatges comportaven, així com les que les mateixes escoles imposaven.¹

A Catalunya, tot i que n'hi hagué una primera experiència promoguda per la Societat Econòmica d'Amics del País l'any 1893, les colònies no reberen l'empenta definitiva fins l'any 1906, en què l'Ajuntament de Barcelona començà a organitzar-ne per tandes amb la finalitat de contrarestar la deficient situació sanitària i escolar en què es trobaven molts infants, ja fos per inconvenients naturals o pels defectes de la vida a la ciutat. Com han assenyalat J. González-Agàpito, S. Marquès, A. Mayordomo i B. Sureda,² el fet que l'organització de les esmentades colònies escolars barcelonines anés a càrrec de la Comissió d'Higiene de la Infància palesa la intencionalitat higienicosanitària per part dels organitzadors. Les colònies ben aviat s'anaren estenent a d'altres comarques catalanes sota diverses modalitats. N'hi hagué d'estiu i de permanents, per a aquells nens que necessitessin romandre-hi una temporada llarga per recuperar-se d'afeccions diverses, així com també colònies rurals, marítimes i urbanes, més conegudes com «semicolònies». Sovint l'oferta es veié ampliada per altres activitats, com ara acampades i banys de mar. Al País Valencià les colònies també representaren un instrument sociosanitari i un complement educatiu important. Inicialment tingueren un marcat to higienista i filantròpic, amb una voluntat clara per part dels organitzadors de compensar les mancances i les deficiències escolars.³

La primera colònia escolar a les illes Balears sembla que fou organitzada l'any 1893 a Mallorca sota la direcció de Miquel Porcel i Riera, després d'un primer intent sense èxit d'un grup de mestres de recaptar fons per organitzar-la l'estiu anterior. A Mallorca, des de

¹ Sobre la introducció de les colònies escolars a l'Estat espanyol, vegeu: PEREYRA, M. (1982): «Educación, salud y filantropía: el origen de las colonias escolares de vacaciones en España», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, núm. 1. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 145-168.

² GONZÁLEZ-AGÀPITO, J.; MARQUÈS, S.; MAYORDOMO, A.; SUREDA, B. (2002): *Tradició i renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 318.

³ Sobre les colònies escolars valencianes, vegeu: CRUZ OROZCO, J. I. (1991): *Las colonias escolares valencianas (1914-1933). Un ejemplo de renovación educativa*. València: Generalitat Valenciana, Institut de la Joventut.

1901 aquestes es desenvoluparen amb normalitat fins l'any 1936, amb l'ajut de diversos organismes i d'institucions en llur finançament —l'Ajuntament de Palma, la Diputació Provincial, la Caixa d'Estalvis, l'Escola Normal, l'Associació per la Cultura de Mallorca, els Al·lots de Muntanya, l'Església i l'Acció Popular Agrària, entre d'altres. L'any 1904 es féu al Port de Sóller la primera colònia escolar per a nenes organitzada per la Diputació Provincial i sota la direcció de Paula Cañellas Alba. L'any 1905, en el qual la batllia de Palma era ocupada pel metge Jaume Font i Monteros, l'Ajuntament també n'organitzà una.⁴ A Menorca, l'any 1909, l'Ajuntament de Maó i el mestre Antoni Juan Alemany promogueren les colònies escolars, com veurem al llarg d'aquest treball. D'Eivissa i Formentera no es té constància que se n'organitzessin, tot i que des d'aquestes illes s'enviaren nens a Palma perquè participessin en les que s'organitzaven a l'illa major de l'arxipèlag balear.⁵ Les colònies s'anaren generalitzant a les Illes i llur objectiu fou marcadament higienista, igual com succeïa arreu del territori de parla catalana. Es tractava de posar els infants en contacte amb la natura per proporcionar-los l'ambient més adequat per al desenvolupament físic i la millora de la salut. Aquestes activitats d'estiu foren una ocasió òptima per practicar l'exercici físic, el joc, per garantir una bona alimentació i introduir els hàbits de neteja personal, sense deixar de banda la funció socialitzadora i el desenvolupament intel·lectual.⁶ Tal com ha sostingut Antoni J. Colom, a les primeres colònies de les Illes, hi participaren sobretot fills de famílies pobres que eren alumnes de l'escola pública i tingueren una clara finalitat compensatòria, puix que es pretenia protegir el desenvolupament físic dels infants de les classes més desfavorides i febles, els pares dels quals no podien satisfer-ne les necessitats nutritives. Les activitats es completaven amb els passeigs, les observacions de la natura, la recollida d'exemplars, els jocs, els cants, etc. Alhora es pretenia promoure la companyonia, la disciplina, la higiene, els hàbits socials de convivència i, també, l'emulació i el sentit de superació. La colònia era concebuda com un sistema pedagògic i es veia com un element clau de la nova pedagogia científica, alhora que l'espai on es desenvolupava era considerat un ambient nou per aconseguir-ho.⁷ Des d'alguns estudis s'ha destacat que hi ha alguns trets que identifiquen la pràctica educativa en els moments de renovació pedagògica del començament del segle XX, com ara el naturalisme, les escoles rurals, els museus pedagògics, les colònies escolars i l'higienisme. En aquest sentit, Jaume Oliver classifica les manifestacions higienistes de l'època en dues categories, depenent del fet si són escolars o no. Entre les primeres destaquen les construccions escolars, les colònies escolars, les escoles a l'aire lliure, l'educació física, els esports i els jocs a l'escola, els treballs manuals, la psicologia escolar i

⁴ Vegeu: GONZÁLEZ-AGÀPITO, J.; MARQUÈS, S.; MAYORDOMO, A.; SUREDA, B. (2002): *Tradicció i renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 326-327 i COLOM CAÑELLAS, A. J. (1984): *D. Miquel Porcel Riera i els inicis de l'activisme escolar a Mallorca*. Palma: Centre d'Estudis Gabriel Alomar, pàg. 53.

⁵ Vegeu: OLIVER JAUME, J. (1978): *Escola i societat. L'ensenyament a les Illes Balears en el segle XX*. Palma: Editorial Moll, Els treballs i els dies, núm. 18, pàg. 199.

⁶ Vegeu: GONZÁLEZ-AGÀPITO, J.; MARQUÈS, S.; MAYORDOMO, A.; SUREDA, B. (2002): *Tradicció i renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 326-327.

⁷ Vegeu: COLOM CAÑELLAS, A. J. (1984): *D. Miquel Porcel Riera i els inicis de l'activisme escolar a Mallorca*. Palma: Centre d'Estudis Gabriel Alomar, pàg. 53-62.

l'educació especial, la inspecció medicoescolar, l'educació sanitària a les escoles i, finalment, la millora dels mètodes educatius. D'entre les segones —les manifestacions higienistes no escolars— destaquen les referides a la professió mèdica, l'urbanisme, els moviments obrers i socialcatòlics, així com també les iniciatives institucionals.⁸ Antoni J. Colom, en relació amb les colònies escolars, incideix en el sentit biologicohigienista i la voluntat manifesta de modificar l'entorn dels infants i crear un context nou on, a través dels exercicis i del contacte amb la natura, poguessin desenvolupar-se físicament i psíquica; fet aquest que fa que les colònies escolars siguin una pràctica educativa típica de la nova educació, en què el sentit biologiconaturalista és present en alguns dels més importants innovadors de l'educació, com Ovide Decroly (1871-1932) i Maria Montessori (1870-1952), entre d'altres. Així doncs, les colònies se'ns presenten com una de les primeres pràctiques educatives de tipus actiu i, sobretot, com una experiència dirigida a trencar amb els vells sistemes educatius.⁹ Normalment, l'equip directiu de les colònies escolars era format per mestres propers als postulats pedagògics de l'Escola Nova i sovint promocionaren l'excursionisme i l'escoltisme com a activitats i institucions formadores del caràcter de la joventut, és el cas del director de la primera colònia escolar a Menorca, Antoni Juan Alemany, que introduí en la seva pràctica educativa els passeigs escolars i ben aviat s'adherí a les primeres manifestacions de l'escoltisme a casa nostra.¹⁰

La campanya a favor de les colònies escolars prèvia a la instauració a Menorca

Tot i que a Menorca les colònies escolars s'implementaren per primera vegada l'estiu de 1909, uns anys més tard que l'experiència iniciada l'any 1893 pel mestre Miquel Porcel i Riera a l'illa major de l'arxipèlag, la idea cuejava des de molt abans. Ja a la primeria del segle XX, el diari republicà menorquí *El Liberal* es feia ressò d'un article signat sota pseudònim al diari palmèsà *La Almudaina*, en què es detallaven la importància i la conveniència de les colònies escolars per al desenvolupament ple del jovent: «Conviene no perder de vista la misión educadora de nuestra juventud. Todos los ciudadanos absolutamente todos, tenemos el deber moral de atender con simpatía, cuando no por otros medios más prácticos el engrandecimiento, al desarrollo positivo de los jóvenes que asisten á la escuela. Y una de las cosas más útiles, hasta más necesarias si se quiere es la colonia

⁸ Vegeu: OLIVER JAUME, J. (1992): *L'higienisme escolar a Mallorca. Aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936)*. Palma: Direcció General d'Educació, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, pàg. 22-23.

⁹ Vegeu: COLOM CAÑELLAS, A. J. (1986): «D. Llorenç Mª Duran i Coli. Sus aportaciones a la renovació educativa mallorquina», *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 5/6. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, pàg. 162.

¹⁰ Són poques les informacions bibliogràfiques que actualment hi ha sobre el mestre Antoni Juan Alemany. No obstant això, de les escasses informacions que hem localitzat ja es pot entreveure el paper rellevant que tingué en la renovació pedagògica a casa nostra. Fou mestre de la segona escola pública de nens de Maó durant quaranta anys, a més de ser un punt de referència per als mestres del seu temps. Antoni Juan Alemany introduí els passeigs escolars en la seva pràctica educativa i es dedicà de manera especial als ensenyaments marítics en un intent de connectar amb la realitat de l'entorn més proper dels seus alumnes. Sobre el mestre esmentat, vegeu: MOTILLA SALAS, X. (2003): «Antoni Juan Alemany i la renovació pedagògica a Menorca a la primeria del segle XX: els passeigs i les colònies escolars», *La renovació pedagògica. Comunicacions de les XVI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Figueres: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Ajuntament de Figueres, Universitat de Girona, pàg. 99-111.

escolar», i prosseguia assenyalant que «la enseñanza no debe limitarse al desenvolvimiento de teorías ni al desarrollo de las facultades intelectuales de los jóvenes, sino que debe atender á la expansión física, á nutrir el alma poniéndola en contacto con los fenómenos y espectáculos de la Naturaleza».¹¹ De fet, l'article esmentat es referia a la pràctica desenvolupada a la colònia escolar del port de Sóller i, probablement, s'ha d'atribuir al mestre Bartomeu Terrades. L'autor recordava que, sota la direcció d'alguns mestres, cada any anaven a Sóller els alumnes més aptes de les escoles municipals com a premi pel treball escolar, tot recordant que era necessari que per a profit de tothom aquestes excursions anuals al Port de Sóller fossin quelcom més que el compliment estricte d'una fórmula pedagògica imposada pel costum o per una iniciativa que, la majoria de vegades, no trobava ressò entre els diversos col·lectius que s'hi haurien d'implicar. També s'hi feia una crida a la necessitat d'impulsar les colònies citades com a pràctiques educatives regeneracionistes i, en general, es demanava una praxi educativa activa que desterrés de les aules l'educació memorística i rutinària: «La escuela moderna que vemos establecida con fruto y excelentes resultados en los países cultos de Europa y América, no se parece en nada á las aulas vetustas que conservan la tradición de una enseñanza rutinaria y estacionada “per scecula sceculorum”. A los castigos y privaciones hay que oponer la reflexión pacífica, á los cartapacios mugrientos la observación directa de las cosas, al azote de la memoria la fascinación de los objetos sensibles, al local sombrío la libertad del campo. Regeneremos la escuela y se verán brotar llenos de vida y esperanzas todos los organismos que luego han de constituir la sociedad.»¹²

La campanya a la premsa republicana per instaurar les colònies escolars a Menorca prosseguí al llarg dels anys. L'any 1904, quatre anys després de la reproducció de l'article comentat suara, *El Liberal* es tornava a fer ressò d'una altra notícia apareguda aquest cop al diari, també palmèsà, *La Tarde* sobre el projecte de l'Ajuntament de Palma de crear i sostenir una colònia escolar, tot recomanant al consistori maonès que en seguís l'exemple: «La iniciativa tomada por el Ayuntamiento de esta ciudad [es refereix al consistori palmèsà] de crear y sostener por su cuenta una colonia escolar merece el unánime aplauso de la opinión. Ya se acerca el verano, época en que la inmensa mayoría de las familias acomodadas buscan la orilla del mar ó la montaña como lugares de esparcimiento y de respiro, como sitios de descanso de reposición de las fuerzas físicas agotadas, muchas veces en el batallar de la vida. Para muchos el verano viene á ser una necesidad, y lo es indudablemente para todos los que no gozan de robustez completa. El niño en general necesita más que nadie de la expansión veraniega, de ponerse en comunicación con la naturaleza para que ésta restaure sus debilitadas fuerzas amenazadas siempre por multitud de enfermedades que le acechan: el raquitismo, la escrófula y la tuberculosis. Y en las grandes ciudades, más que en los pueblos es donde se necesitan tener cuidados especiales para los niños. Ellos durante las vacaciones caniculares vagan por las calles respirando aire corrompido, casi siempre faltos de alimentación, sobre todo en las clases pobres, que su rápido crecimiento exige para que no sobrevenga la anemia; en una palabra, sin la acción educativa que en todos los momentos necesitan.»¹³ La citació que ens precedeix és un exemple clar del pensament imperant al començament del segle XX en el magisteri

¹¹ B. (1900): «Colonias escolares», *El Liberal*. Maó, 22 de maig de 1900.

¹² *Ibidem*.

¹³ ANÒNIM (1904): «Obra filantrópica. Colonias escolares», *El Liberal*. Maó, 9 de juny de 1904.

renovador, que lligava l'higienisme i l'educació en el seu discurs regeneracionista per fer arribar els hàbits saludables als nens, fonamentant-se en el contacte amb la natura i una bona alimentació als mesos d'estiu a les colònies. Així mateix, a l'escrit esmentat s'afirmava que les colònies escolars havien d'omplir el buit que s'observava en la complexa tasca educativa dels infants, car aquestes havien de ser una prolongació de l'escola mateixa que enfortís fisiològicament els nens. Esdevenien, per tant, un complement de l'escola per als nens de famílies sense recursos, als quals afavoria tant des d'un punt de vista físic com intel·lectual: «Las colonias escolares, tan oportunamente establecidas en todos los países de Europa y en algunos puntos de España, han venido á llenar el vacío que se observaba en la obra compleja de la educación. Son éstas la prolongación de la escuela, son un aspecto de la vida escolar, el factor más decisivo para salvar de la miseria fisiológica á gran número de niños. La escuela popular necesita un complemento: la colonia escolar. Los niños pobres, que son los que deben ser favorecidos por ella —sin que esto signifique que hayan de ser excluidos los hijos de familias acomodadas siempre que atiendan directamente á su sostenimiento— la necesitan como elemento que influye grandemente sobre su vida considerada en todos sus aspectos: físico, intelectual, moral, estético y social.»¹⁴ Així és que, molt en voga amb el discurs imperant d'aleshores, des de la premsa es destacava l'eficàcia de les colònies escolars, fonamentant-se en el desenvolupament físic que es constatava en els assistents des de l'ingrés fins a la finalització: «Después de todo basta recordar los resultados prácticos que han sacado los niños de las colonias; nunca fallan y el probarlo nos sería sumamente fácil con sólo escribir las cifras que representan el peso ganado por todos los que asisten á la colonia, su mayor amplitud de la circunferencia mamilar, el crecimiento y la mayor fuerza adquirida sobre todo en las extremidades. Un mes, veinte y cinco días apenas, bastaron para que tres niños de una colonia adquirieran tres kilogramos más de peso cada uno. ¡Qué hubiera sucedido si la estancia en la orilla del mar hubiera durado tres ó cuatro meses!»¹⁵ També es ressaltava la importància de les institucions esmentades per tal de deixar empremta en el progrés personal dels nens, en llur caràcter, atès que rebien una educació que defugia el càstig i es basava en l'interès personal, promovent, com ja s'ha dit, especialment els hàbits de neteja corporal i el desenvolupament físic: «Además las impresiones cada día variadas que recibe el niño, los cuidados que se notan en su limpieza personal á los primeros días de formar parte de aquella sociedad nueva, el método que lleva en todas sus cosas, los lugares que visita, los estudios que verifica sin que el maestro tenga que apelar á ningún procedimiento ni castigo para conseguir que trabaje, que observe, que haga apreciaciones por su cuenta, son cosas que influyen sobre su carácter de tal manera que no se borran jamás. Es obra de reconstitución de progreso decíamos poco hablando de este mismo asunto y hoy lo repetimos: no habrá dinero que dé mejores rendimientos que el que se emplee en crear una generación robusta y con la cultura necesaria para que pueda salir airosa ante las multiplicadas exigencias de la vida.»¹⁶

La campanya a favor de la instauració de les colònies escolars prosseguí anys més tard a la premsa menorquina, en la qual, entre els mesos d'agost i setembre de l'any 1907, Joan Martín publicà dos articles intitolats «Las colonias escolares» i «Por los niños» al

¹⁴ *Ibídem.*

¹⁵ *Ibídem.*

¹⁶ *Ibídem.*

diari republicà *La Voz de Menorca*, hereu del llavors ja desaparegut *El Liberal*.¹⁷ Al primer, l'autor afirmava que rellegint la premsa s'hi podien trobar nombroses notícies relacionades amb l'organització i el funcionament de les colònies escolars, que sota els auspicis i el finançament dels ajuntaments i les diputacions funcionaven en diversos indrets de l'Estat espanyol i destacava la importància d'aquestes per a les futures generacions de ciutadans: «Repasando la prensa de Madrid y provincias encontramos en ella continuas noticias acerca de la organización y funcionamiento de colonias escolares que, desde hace algunos años, subvencionan las Diputaciones y Ayuntamientos de muchas poblaciones de España. Leyendo tales noticias el espíritu se fortalece y hace pensar con alegría en el fruto que puedan dar estas colonias para la humanidad del porvenir. Aunque en principio pueda parecer de poca importancia el beneficio que reportan las colonias escolares, basta que nos fijemos un poco para comprender que no son para echar en saco roto tales mejoras.»¹⁸ De fet, les millores a les quals J. Martín es referia no eren altres que les físiques i morals que es derivaven del contacte directe dels nens amb la natura en un programa educatiu renovador que els allunyés de les pràctiques rutinàries dels centres escolars de les grans ciutats. Per ell, la possibilitat d'oferir-los el contacte amb la natura, l'aire pur, el mar, etc., juntament amb un programa educatiu adient, ajudava el progrés de les generacions esdevenidores i consegüentment la societat del futur: «Niños que han tenido que hacer la vida de ciudad durante meses y años seguidos, sin más que algún que otro paseo fugaz por los alrededores de la población acompañados por sus maestros ó tutores, y que se encuentran con que pueden gozar durante unas semanas de la vida del campo, saturada por los aires del mar, aspirando el aire a pleno pulmón, sin miedo a azotes y tiranías paternas sin la preocupación torturadora de tener que dar al día siguiente la lección señalada por el maestro y aprendida de memoria por el discípulo, gozando con las explicaciones del profesor que en contacto con la Naturaleza les muestra prácticamente los beneficios que de ella recibimos, las bellezas, los goces que nos proporciona», i segueix afirmant que: «allí el niño además de llenar su sangre de glóbulos rojos, llena su espíritu de dulces ilusiones, aprende á amar lo creado, se llena de cariño por la Naturaleza y aprende á despreciar los goces artificiales de la ciudad que dañan la salud del cuerpo y enferman el espíritu. ¡Cuántos padecimientos físicos logran curarse con las colonias escolares! ¡Cuántas enfermedades morales logran prevenirse!». ¹⁹

D'altra banda, les colònies escolars ajudaven, segons el seu parer, a enfortir els vincles entre el poble i la ciutat i a ensenyar als nens que tots els homes s'han de tractar com a germans. Els pobles rebien les colònies escolars amb tota mena d'obsequis i atencions i, a més, durant una temporada els nens de la ciutat i del poble conviuen junts i, sota la supervisió de llurs mestres, interaccionaven intercanviant-se els coneixements adquirits i les observacions realitzades. Aquests fets derivats de la interacció entre els nens de la ciutat i del poble ajudaven a fer desaparèixer els recels mutus existents. Els beneficis per als nens de la ciutat eren evidents, ja que aquests majoritàriament tornaven a llurs cases després de l'estada a les colònies amb un desenvolupament físic i intel·lectual major, fruit del contacte amb la natura i d'un ensenyament pràctic: «Y cuándo vuelve el niño a sus

¹⁷ Pel que fa als articles esmentats, hom pot trobar-los a: MARTÍN, J. (1907): «Nota del día. Las colonias escolares», *La Voz de Menorca*. Maó, 27 d'agost de 1907 i MARTÍN, J. (1907): «Nota del día. Por los niños», *La Voz de Menorca*. Maó, 11 de setembre de 1907.

¹⁸ MARTÍN, J. (1907): «Nota del día. Las colonias escolares», *La Voz de Menorca*. Maó, 27 d'agost de 1907.

¹⁹ *Ibidem*.

lares está desconocido. Su capacidad torácica está más desarrollada; su piel curtida por el sol; por medio del ejercicio han adquirido sus músculos más consistencia, ha ganado en agilidad perdiendo la natural timidez ante las cosas del campo, y sobre todo su espíritu se ha elevado, sus conocimientos se han robustecido con la enseñanza práctica y ha aprendido á amar la vida campestre, amor que influirá mucho luego en su vida de hombre», afirmà J. Martín al seu article, tot interpel·lant-nos: «¿Se comprende ahora por qué decimos al principio que las colonias escolares han de influir mucho en la formación de la humanidad del porvenir?»²⁰ Així mateix, l'autor recordava que les colònies escolars es trobaven establertes a les nacions capdavanteres educativament i cultural, puix que les recomanaven els pedagogs més il·lustres i renovadors i, a més, eren subvencionades pels governs i els ciutadans que tenien l'educació entre llurs prioritats. L'article es cloïa amb la recomanació per part de J. Martín que l'Ajuntament de Maó, amb l'ajut de la Diputació, establís també unes colònies escolars per als fills de la vila maonesa, tal com es feia a la capital de la província balear des de feia anys: «Entre las poblaciones españolas que organizan colonias escolares está la capital de nuestra provincia, Palma, que hace algunos años envía grupos de niños al campo, habiendo obtenido resultados excelentes. ¿No podríamos hacer nosotros lo mismo aunque sólo fuera por vía ensayo? La Diputación balear junto con el Ayuntamiento palmesano, sostienen todos los años las colonias que se forman en la vecina isla. Nuestro Ayuntamiento, ayudado también por la Diputación y quizás por algunos particulares podría intentar lo propio. Y pronto apreciaríamos los resultados obtenidos que compensarían seguramente los sacrificios que tuviera que hacerse. Si cuaja la idea, tome la iniciativa quien deba ó quien quiera. Si no, quizás volvamos á insistir sobre este asunto.»²¹

Dies més tard, Joan Martín tornaria a reprendre el tema de bell nou per fer-se ressò de les observacions que un anònim amic seu li havia fet després de la lectura de l'article comentat suara. No ens hauria d'estranyar que darrere aquestes observacions hi hagués el catedràtic d'institut, i cap del partit republicà menorquí durant alguns anys, José Pérez de Acevedo, atès que hi trobem clares coincidències amb algunes de les demandes que aquest expressà al llarg dels anys en què romangué a la nostra illa des de les tribunes d'entitats culturals i en diversos escrits. El fet és que a l'escrit en què J. Martín es feia ressò de les observacions que un amic seu li féu arribar sobre l'article que setmanes abans havia escrit al diari republicà menorquí sobre les colònies escolars constatem alguns dels punts que, tan sols un any més tard, J. Pérez de Acevedo defensà en unes conferències intitolades «Instituciones sociales convenientes á Menorca» amb el mateix tarannà i, àdhuc, amb unes afirmacions i un lèxic molt semblant.²² Fonamentalment, Pérez de Acevedo —gran impulsor de l'associacionisme educatiu i cultural illenc en la seva estada a casa nostra— defensava que, per a la millora de les condicions dels nens, la proposta encetada per J. Martín amb les colònies escolars s'havia de complementar amb la tasca higienicopedagògica que l'any 1906 s'inicià a Maó amb la constitució d'una institució de puericultura i maternologia anomenada La Gota de Llet de Menorca —de la qual fou vicepresident i cofundador juntament amb altres personalitats rellevants de l'esdevenir

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² Sobre les esmentades conferències pronunciades pel seu autor els dies 13 i 20 de gener de 1908 a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, vegeu: PÉREZ DE ACEVEDO, J. (1908): «Instituciones sociales convenientes á Menorca», *Revista de Menorca*, vol. 1908. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pàg. 118-133 i 18-206.

cultural menorquí, com és el cas del metge i administrador de duanes Enric Alabern Sáez, que n'exercí la direcció des de la fundació. J. Martín recollí, en aquest segon article, les consideracions següents: «Un querido amigo mío, al que respeto por su saber y por su nobleza de corazón, me decía hace pocos días: —He leído el escrito que ha dedicado usted á las colonias escolares. Su idea, por lo que tiene de buena, me ha gustado mucho y creo que sería muy beneficiosa para nuestros niños, pues aunque en esta ciudad no se ven tan oprimidos como en las grandes capitales necesitan también expansionarse y respirar durante una temporada seguida los aires del mar y del campo, estando dirigidos por persona competente que sepa sacar provecho de ello. Ya que tanto hablamos de instrucción y educación y ya que todos parece que estamos decididos á hacer algún esfuerzo para que los hombres de mañana sean mejores y más fuertes que nosotros, bueno es que estudiemos el mejor camino para llegar á tal fin. Para ello es necesario, á mi entender, y creo que todos estarán conformes, que dirijamos al niño desde que comienza á dar sus primeros pasos en el camino de la vida, ya que no podemos empezar antes nuestra obra haciendo que todos los padres estuvieran en buenas condiciones para procrear. Pero esto último no podemos lograrlo nosotros y hemos de contentarnos con esperar que pueda hacerlo otra sociedad más justa y más humana que la nuestra. Debemos pues, empezar por dirigir al niño apenas nacido, y si nos circunscribimos al pequeño círculo en que vivimos, en nuestra ciudad tenemos una institución admirable que dará seguramente muy buenos resultados. Me refiero á “La Gota de Leche”. Ella puede lograr corregir en algo los defectos que tenga el niño al nacer y sobre todo prevenir para que se alimente en condiciones ventajosas para su salud. Si los padres comprendieran todo el valor que tiene tal institución para la vida de sus hijos es seguro que ninguno dejaría de acudir á disfrutar de los beneficios que proporciona.»²³ A més, també s'havien de substituir les anomenades costures per centres d'educació infantil adients tant des del punt de vista pedagògic com higiènic, en els quals proliferessin els espais amb jardins i que disposessin d'una cantina escolar per garantir els àpats més idonis per als nens, segons els consells recollits per Joan Martín de l'amic anònim, fets aquests que també J. Pérez de Acevedo defensà a la conferència esmentada: «Pero la acción de “La Gota de Leche” debe complementarse con otra, á mi entender, tan necesaria como ella. Tenemos en nuestra ciudad un sin número de *costuras* á donde van á parar nuestros niños apenas destetados y muchos cuando todavía no han aprendido á andar. Estas *costuras* están todas instaladas en las peores condiciones para el niño. Si penetráis en alguna de ellas durante el día, cuando se encuentran en ella los niños es seguro que no podréis permanecer allí más de cinco minutos. El aire se hace irrespirable. La atmósfera está enrarecida por la permanencia de los niños durante tres ó cuatro horas seguidas en la misma habitación, siempre pequeña para contener los que á ella acuden. Sin jardín casi todas, careciendo de sitio donde guardar la merienda que casi todos traen, con lo que se logra cargar más la atmósfera. Estas *costuras* están dirigidas siempre por personas que carecen de instrucción, generalmente por una mujer anciana que apenas puede con el peso de sus años. Por fuerza ha de sufrir allí gran quebrando el débil organismo de nuestros niños y todos los esfuerzos que se hayan hecho anteriormente para que se hagan fuertes han de quedar allí malogrados. Y lo que digo de las *costuras* particulares puede decirse también de las mal llamadas escuelas de párvulos oficiales, pues poca diferencia hay de unas á otras. Hemos concedido muy poco ó ningún valor á dichas escuelas, sin pensar que allí es donde el niño comienza á viciarse y á envenenar sus pulmones. Precisa, si queremos

²³ MARTÍN, J. (1907): «Nota del día. Por los niños», *La Voz de Menorca*. Maó, 11 de setembre de 1907.

hacer hombres sanos, que desaparezcan todas nuestras *costuras* y todas las que se llaman escuelas de párvulos y sustituirlas por una ó dos escuelas modelo, donde nuestros pequeños puedan estar en libertad completa, respirando aire sano y dirigidos por personal competente que sepa y quiera hacerse cargo de su misión. Para ello debería buscarse un local que reuniera todas las condiciones que exige la moderna pedagogía, con salas espaciosas y con un buen jardín, elemento principal de tal institución. Si no se encontrase un local que llenara todas las condiciones exigidas, construirlo nuevo de planta aunque tuviera que hacerse algún sacrificio, que ya nos lo encontraríamos luego compensado. Otro de los auxiliares que necesita tal obra es una cantina escolar, pues los niños deberían permanecer en la escuela ocho ó diez horas cada día. La cantina escolar no es tan difícil de sostener como á primera vista parece, pues con un poco de esfuerzo que hicieran los padres, ayudados por quien debe hacerlo podría subvenirse á sus necesidades. Así se lograría que los niños estuvieran en buenas condiciones de desarrollo, respirando aire sano, con una alimentación nutritiva y bien dirigidos por maestros que estuvieran al cabo de su misión»,²⁴ acaba concluyendo que «la obra en general, no ofrece grandes dificultades. No necesita más que un pequeño esfuerzo para comenzarla y luego ya se impondría por los excelentes resultados que se obtendrían. Y, desengañémonos. Es inútil que hablemos de regeneración mientras no empecemos á formar bien los hombres del mañana. Con instituciones como “La Gota de Leche”, auxiliada por una buena escuela de párvulos, y luego con escuelas de instrucción primaria que aquí las tenemos relativamente buenas y completando la obra con las colonias escolares, pondremos á nuestros niños en buenas condiciones de hacerse fuertes é inteligentes para entrar en la gran lucha que se está sosteniendo para el mejoramiento de la Humanidad. Esto es lo que me dijo mi ilustrado amigo, con palabras más elocuentes y argumentos más convincentes de los que yo he podido emplear para transcribir su discurso con el deseo de lograr algo práctico y eficaz».²⁵ És evident que alguns dels punts defensats coincidents per tal de millorar les condicions higienicoeducatives dels nens, tant a l'article citat suara com a les conferències esmentades sobre les institucions socials adients per a Menorca, són un exponent clar del pedagogisme i l'higienisme imperant al principi del segle XX a Menorca, que s'acabà per concretar en diverses iniciatives educatives no formals com La Gota de Llet, entre d'altres. Així doncs, el recobrat optimisme pedagògic que caracteritzà els anys posteriors a la crisi del final de segle XIX es manifestà en els més diversos camps de l'actuació política i social. En el cas de La Gota de Llet de Menorca, per exemple, la voluntat d'incidir educativament més enllà de l'escola se centrà en la preocupació higienista i poblacionista de plantejar un programa d'educació social que es canalitzà a través de l'Extensió Universitària, de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó i del consultori maternològic creat l'any 1906. De fet, en la institució maternològica esmentada es reflecteix un dels grans tòpics del discurs regeneracionista de l'acabament del segle XIX i del començament del XX, que relacionava els elevats índexs de mortalitat infantil amb la manca de cultura. Per combatre aquesta elevada mortalitat, al principi del segle XX a Menorca, es defensà, mitjançant les propostes sorgides des de La Gota de Llet, no tan sols la millora de les condicions sanitàries, sinó també la necessitat d'incrementar la formació higiènica de les mares, fets que posen de manifest la relació existent entre les idees higienistes, el pensament demogràfic i el

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

regeneracionisme educatiu en els primers anys del segle XX.²⁶ A més, cal recordar que sobre la substitució de les aleshores anomenades costures per altres centres educatius infantils més adequats a les necessitats dels nens, s'acabaria per encetar un ric debat a la premsa local en què es defensaren els diferents models més adients per a aquesta finalitat des de diversos sectors ideològics: els sectors més progressistes es posicionaren en un model d'escola en què primessin tant els postulats pedagògics com els higiènics —en un principi es plantejà la conveniència de crear un centre a imatge dels jardins d'infants froebeliens per finalment decantar-se pel model d'escola maternal francesa— mentre que els sectors conservadors es fonamentaven tan sols en la necessitat de millorar els centres ja existents des del punt de vista higiènic de les instal·lacions, sense parar especial atenció en els fonaments pedagògics pels quals s'haurien de regir, que confiaven a les germanes de la Caritat.²⁷ Així és que el lligam entre el pensament higienista i el regeneracionisme pedagògic a la primeria del segle XX a Menorca es plasmà en diverses institucions i iniciatives de protecció de la infància com La Gota de Llet, la junta local de protecció a la infància, les colònies escolars, la introducció de l'escoltisme, l'intent de substitució de les costures per centres més adequats, etc.

Les colònies escolars del port d'Addaia

Més enllà de la campanya que a través de la premsa es realitzà a favor de la implementació de les colònies escolars a Menorca i d'altres iniciatives higienicoeducatives i regeneracionistes, que aquí tot just hem començat a esbossar en quatre pinzellades, pel que fa a les colònies escolars, cal esmentar que el mes d'agost de 1909 *La Voz de Menorca* donava comptes de la seva visita a la primera colònia escolar menorquina, que es desenvolupà als paratges propers al port d'Addaia i que s'establí al predi de les Fontanelles, sobre el mateix port, i sota la direcció del mestre Antoni Juan Alemany i l'ajudantia del mestre Joan Socias Bennàsar —el primer, mestre de la segona escola municipal de Maó i el segon, de l'escola de la població veïna de Sant Climent. De fet, les colònies es realitzaren l'estiu de 1909, quan l'ajuntament de majoria republicana presidit per Joan Mercadal Pons acordà d'establir-ne una per a nens al port d'Addaia.²⁸ L'objectiu de l'article no era altre que especificar i fer conèixer les activitats i l'alimentació que havien rebut els participants en la colònia escolar l'estiu de 1909 durant els primers quinze

²⁶ Sobre la institució citada, vegeu: SUREDA GARCIA, B.; MOTILLA SALAS, X. (2001). «Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la *Gota de Leche* de Maó (1906-1916)», *Revista de Menorca*, 1r Semestre. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, Institut Menorquí d'Estudis, pàg. 81-103 i SUREDA GARCÍA, B. (1999): «Extensión universitaria y lucha contra la mortalidad infantil: La gota de leche de Mahón (1904-1913)». A RUIZ BERRIO, J.; BERNAT MONTESINOS, A.; DOMÍNGUEZ, M. R.; JUAN BORROY, V. M. (eds.). *La educación en España a examen (1898-1998)*. Saragossa: Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico (CSIC), Excma. Diputación de Zaragoza, pàg. 103-112.

²⁷ Sobre aquest fet hom pot consultar: MOTILLA SALAS, X. (2003): «L'educació infantil a Menorca: el debat sobre la creació de jardins d'infants froebeliens, guarderies de pàrvuls i escoles maternals franceses (1908-1913)», *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 16, pàg. 55-75.

²⁸ Tal com es remarcava a la premsa: «Nada diremos del inmejorable espíritu que en la colonia reina, puesto que corresponde á lo que esperabamos de sus excelentes directores; ni de las grandes ventajas para la salud de los niños, que sabrán apreciar mejor que nadie sus respectivas familias.» Vegeu: ANÒNIM (1909): «Colonia escolar de Mahón», *La Voz de Menorca*. Maó, 17 d'agost de 1909.

dies, per tal de promocionar-la entre l'opinió pública. Considerem oportú explicitar-les, ni que sigui a tall d'exemple, per tal de fer-nos una idea d'allò en què consistien i com estaven programades. Així doncs, constatem que a les sortides programades al voltant dels paratges del port d'Addaia i al predi de Fontanelles —on residien els nens de la colònia—, a les Coves Noves, a Binifabini, a Son Tema, a punta de Cala Molí, a ses salines d'Addaia, a les fonts de Son Làdico i a Bellavista, entre d'altres, es feren explicacions de mineralogia, agricultura, sericultura, història, mineria, terrisseria moderna, a més, es realitzaren excursions marítimes pel port d'Addaia i a na Macaret. D'altra banda, pel que fa als àpats, cal esmentar que se cercà una bona combinació entre llegums, verdures, peix, carn, ous i fruites, sempre acompanyats d'arròs o patates, per contribuir a l'enrobustiment dels nens durant l'estada a la colònia. La intenció en finalitzar-la no era altra que mesurar i pesar els assistents —que aquell estiu eren dotze nens— per tal de comprovar-ne el creixement, fruit d'una alimentació més adequada i abundosa. No cal insistir en la importància que en termes generals se'ls atorgava a les colònies, com a comprovació dels bons resultats que hi obtenien els nens que hi assistien, a la mesura de la circumferència toràcica i l'augment del pes com a constatació empírica de les millores físiques esdevingudes durant llur estada. Al quadre següent hom pot comprovar la composició dels menjars, que estaven, com ja s'ha dit, clarament dirigits a enrobustir els participants:²⁹

	Berenar	Dinar	Sopar
1r dia	Cada dia xocolata amb llet i torrades.	Arròs amb peix, bistecs amb patates i fruita.	Caldera de peix, costelles rostides i fruita.
2n dia		Arròs amb carn i peix, peix fregit i fruita.	Caldera de peix, carn rostida, calamars farcits, peix al forn i fruita.
3r dia		Arròs amb peix, ensalada i bistecs amb patates, peix fregit i fruita.	Caldera de peix, costelles al forn i fruita.
4t dia		Arròs amb carn i peix, croquetes de carn, peix al forn i fruita.	Caldera de peix, carn rostida amb patates fregides i fruita.
5è dia		Arròs amb peix, bistecs a la milanesa, patates fregides i fruita.	Caldera de peix, costelles al forn i fruita.
6è dia		Arròs amb peix, croquetes de carn, peix al forn i fruita.	Caldera de peix, carn amb tomàquets i fruita.
7è dia		Llenties, peix fregit, albergínies farcides i fruita.	Caldera de peix, carn rostida, patates fregides i fruita.
8è dia		Arròs amb bacallà, bistecs a la milanesa i fruita.	Carn amb patates, ous amb tomàquets i fruita.

²⁹ Font: ibídem.

	Berenar	Dinar	Sopar
9è dia	Cada dia xocolata amb llet i torrades.	Arròs amb peix, bistecs amb patates i fruita.	Caldera de peix, costelles al forn i fruita.
10è dia		Arròs amb carn i peix, croquetes de carn, peix al forn i fruita.	Caldera de peix, carn rostida, patates fregides i fruita.
11è dia		Llenties, croquetes de carn, peix fregit i fruita.	Caldera de peix, costelles rostides i fruita.
12è dia		Arròs amb llagosta, bistecs amb patates i fruita.	Caldera de peix, carn rostida, patates fregides i fruita.
13è dia		Arròs amb conill i peix, croquetes de carn i fruita.	Caldera de peix, costelles rostides i fruita.
14è dia		Llenties, peix fregit, púding i fruita.	Caldera de peix, ous amb omàquets i fruita.

Els resultats positius de la colònia eren evidents per a l'autor de la visita, en la mesura en què constatava que durant els primers quinze dies els nens havien après a remar i que demostraven una gran resistència física en les excursions, alhora que escoltaven amb gran interès les explicacions dels mestres en les sortides de camp, a més de la importància, lògicament, de les pràctiques educatives paral·leles que es desenvolupaven en les freqüents sortides i excursions. L'article es tancava amb la manifestació de la voluntat que per a l'estiu proper es pogués augmentar el nombre de nens que es beneficiessin de la colònia escolar, amb la millora de les instal·lacions existents, per contribuir a la regeneració de la societat tan anhelada començant pels nens, així mateix, es felicitaven els mestres Antoni Juan Alemany i Joan Socías Bennàsar per la tasca que desenvolupaven.³⁰

De fet, d'aquesta primera colònia escolar sota la direcció d'Antoni Juan Alemany, també se'n feu ressò *El Magisterio Balear* en un article que posteriorment fou reproduït a *La Voz de Menorca* el gener de 1910 i en el qual es recullen les impressions del mestre i director de la colònia sobre l'èxit de l'empresa que es portà a terme al port d'Addaia amb

³⁰ Ibídem. La crònica afirmava: «Los muchachos que han tenido la fortuna de formar parte de la Colonia, lo recordarán con alegría y agradecimiento mientras vivan. Lo que importa es que el Ayuntamiento se decida á terminar las obras, de manera que el verano siguiente puedan instalarse veinte alumnos en vez de doce, ó más si es posible. Lo que se gaste en materia de educación é higiene de la generación que sube, será siempre lo mejor aprovechado de todos los gastos que pueda hacer el Municipio, porque nada es tan necesario como el hacer hombres sanos, inteligentes y robustos. Reciban los señores Juan y Socías nuestra felicitación más sincera, por el espíritu pedagógico que les anima y por los magníficos resultados de la obra que bajo tan buenos auspicios han emprendido. Se suplica á las personas que deseen visitar la Colonia que procuren aprovechar los domingos, pues en los otros días no sobra ni un minuto á los maestros ni á los alumnos.»

l'ajut de l'Ajuntament de Maó i d'algun particular.³¹ Antoni Juan, en un estil directe, ens narra la vida quotidiana d'aquell mes d'agost a la colònia, que considerem oportú reproduir quasi íntegrament per tal d'apropar-nos a la vida dels colons al port d'Addaia en aquella primera experiència higiènica i educativa renovadora a l'aire lliure: «Todos los días nos levantábamos á las cinco, y después del aseo personal y de izar el pabellón nacional, muchos días nos dirigíamos á una pesquera que hay en la entrada del puerto en un sitio llamado el estrecho, y que por distar de la colonia unos 1.500 metros constituye un excelente paseo por las orillas del mar. Allí se pescaba con caña, y los otros días que los niños preferían jugar, se entregaban á juegos higiénicos. Los juegos preferidos fueron el asalto, el marro y los runders. A las ocho nos desayunábamos. A las 9 se redactaba el Diario. Todos los niños sacaban su cuadernillo de las notas que tomaran el día anterior, y con él á la vista escribían el Diario, los maestros corregían con lápiz rojo las equivocaciones de más bulto, y los niños lo copiaban en limpio. Esta copia ha quedado en poder de los niños como recuerdo de la colonia y los borradores han sido entregados al Ayuntamiento de Mahón. A las 10 íbamos al huerto *d'es Lleó* á buscar las provisiones del día, y al regreso tenía lugar un rato de lectura y conversación. Poco antes de las 12 bajábamos al puerto y en una de sus playas nos bañamos todos los días. ¡Con qué alegría se entregaban los niños á la natación! Solamente dos (Bals y Tortosa) sabían nadar. Los diez restantes aprendieron tan útil arte mientras permanecieron en la colonia. A las 13 se comía y después de un rato de siesta, emprendíamos excursiones terrestres y marítimas. En estas últimas todos los niños aprendieron á remar.»³²

El director de la colònia, a l'escrit a *El Magisterio Balear*, al qual envià dues fotografies realitzades aquell estiu, destacà la idoneïtat del paratge elegit per fer excursions i, consegüentment, per desenvolupar activitats i explicacions sobre el terreny facilitades per una metodologia més atractiva: «En un radio de 3 á 8 kilómetros, caminando siempre por senderos y las más de las veces por entre pinos, encinas ó matorrales se han verificado 16 paseos terrestres escalonados y con carácter instructivo, 5 paseos marítimos á diferentes puntos de la costa, y además 6 excursiones en bote; lo que demuestra que la Colonia está emplazada en un excelente centro de excursiones. Aprovechando las oportunidades que sobre el terreno se ofrecían, tratáronse en dichos paseos asuntos referentes á geología, mineralogía, topografía, geografía, historia, productos del mar, navegación, máquinas agrícolas, industria alfarera, hidrología, arboricultura, zootecnia y horticultura. Niños y

³¹ Vegeu: JUAN ALEMANY, J. (1910): «Colonia escolar de Mahón», *El Magisterio Balear*. Palma, 8 de gener de 1910, pàg. 13-14 i JUAN ALEMANY, J. (1910): «Colonia escolar de Mahón», *La Voz de Menorca*. Maó, 14 de gener de 1910. Antoni Juan Alemany a l'informe esmentat afirmà: «Por fin, este año, y gracias al interés con el que el Ayuntamiento de Mahón mira todo lo que sea en bien de los niños, y á la filantropía de don Bartolomé Mercadal, propietario del predio las Fontanillas, ha funcionado la primera colonia escolar en la isla de Menorca», on s'habilità un ampli edifici situat en un indret sec i ben ventilat en el qual romangueren dotze nens i tres mestres durant el mes d'agost de 1909: «Al objeto se habilitó junto al puerto de *Addaya* un amplio edificio situado en paraje seco y ventilado, donde doce niños y tres maestros hemos pasado con bastante comodidad el mes de agosto último.»

³² JUAN ALEMANY, J. (1910): «Colonia escolar de Mahón», *El Magisterio Balear*. Palma, 8 de gener de 1910, pàg. 13-14.

maestros enriquecieron sus museos con piedras, fósiles, minerales metálicos, plantas, moluscos é insectos que recogieron en las excursiones.»³³ Constatem, doncs, com no podia ser d'una altra manera, que en les sortides freqüents s'aprofitava l'avinentesa per fer activitats educatives d'índole diversa que els permetien adquirir coneixements de distintes branques del saber, com ara la geografia i la història, la topografia, la geologia i la mineralogia, la navegació i l'agricultura, entre d'altres. Ara bé, si alguna activitat destacà Antoni Juan Alemany foren les excursions marítimes, per l'atractiu intrínsec que aquestes comportaven. De fet, a l'escrit que adreçà als companys de magisteri de l'illa major de l'arxipèlag, relatà de manera extensa una excursió realitzada el dia 18 d'agost a la platja de Sivinar de Mongofre: «Si agradables resultan los paseos terrestres, las excursiones marítimas les superan en atractivos. Con fruición recuerdo la del día 18. La brisa empujaba el bote que siguiendo la sinuosa costa norte de la isla iba en demanda de la encantadora playa del *Sibiné de Mongofre*. El patrón del bote, hombre muy práctico en aquellos parajes, decía los nombres con que la gente de mar designa los diversos accidentes que á nuestra vista se ofrecían, nombres que los niños apuntaban en sus cuadernos de notas, y al aparecer algún pequeño detalle costero que por lo insignificante no tenía nombre, no se quedaba sin él, puesto que los niños le ponían el que conforme á su configuración mejor le cuadraba. Desembarcamos en el delicioso *Sibiné*; los colonos buscaron mariscos y después de rodar por las colinas de arena que hay en aquel sitio, regresamos, y unos flotadores con banderolas y campanillas que al paso hallamos, ofrecieron ocasión de dar á los niños una lección sobre artes de pesca.»³⁴

La vida a la colònia discorria sempre per uns mateixos paràmetres i, en retornar al predi on residien els nens i els mestres, es feien algunes lliçons de cant i se sopava: «Al regreso de las excursiones se arriaba la bandera, y después de una corta lección de canto y de cenar, nos entregábamos al reparador descanso de la noche para continuar al siguiente día la activa vida de la colonia», ahora, A. Juan Alemany recordava que «ni un momento decayó el ánimo de los colonos, antes bien el entusiasmo y la alegría reinaron entre ellos al mismo tiempo que resplandecía el orden indispensable á la vida de la colonia, como pudieron observarlo las muchas personas que nos honraron con sus visitas. El buen comportamiento de los niños ha sido la mayor prueba de consideración y respeto que á los maestros podían dar. Han disfrutado de cabal salud, y ningún contratiempo se ha tenido que lamentar.»³⁵

Com a resultat de la bona alimentació, les excursions, els exercicis físics i els jocs desenvolupats a la colònia escolar, Antoni Juan Alemany recollí els progressos físics dels nens al quadre següent, en què es constata que els nens, en edats compreses entre els 10 i 13 anys, augmentaren una mitjana de 1.775 grams de pes, 14 mm de circumferència toràctica i 8 mm d'alçada en el mes que romangueren a la colònia:³⁶

³³ *Ibidem*, pàg. 14.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Font*: *ibídem*.

Noms i cognoms	Edat	Augment en		
		Pes (grams)	Circumferència toràcica (mm)	Alçada (mm)
Víctor Rotger	12	2.000	26	15
Francesc Fàbregues	12	1.250	5	13
Joan Bals	12	2.450	32	1
Josep Casado	13	2.600	21	5
Francesc French	11	1.000	14	13
Frederic Seguí	12	1.500	15	12
Armand Mantolan	10	1.800	12	9
Josep Llopis	12	1.750	2	16
Manel Campins	11	1.850	10	3
Melcior Saborido	10	2.130	8	5
Lluís Tortosa	11	1.980	10	5
Mateu Seguí	11	1.000	5	2
Mitjana d'augment		1.775	14	8

El propòsit que per a l'any següent la colònia escolar augmentés el nombre de participants no es pogué acomplir i un altre cop foren dotze, com a l'estiu anterior en la primera colònia. En una nota de premsa es deixava constància dels canvis soferts respecte de l'experiència d'un any abans, i si bé no s'augmentà el nombre de beneficiaris sí que es canvià el predi, aquest cop s'establiren a s'Hort des Lleó, i Joan Socias, que participà a la primera colònia escolar i que anys més tard, en establir-se al sanatori del Llatzeret del port de Maó, n'ocupà la direcció, tampoc no hi participà, ja que hi acudiren com a ajudants els senyors Puerta i Pascual.³⁷

No fou fins a l'estiu de 1913 que s'acomplí el vell propòsit de poder augmentar el nombre de participants a vint, atès que per aquell any es comptà amb una subvenció de l'Estat. A més dels vint nens, formaren la colònia escolar del port d'Addaia el seu director, Antoni Juan Alemany, tres mestres auxiliars i un cuiner. A més, entre els colons participants hi figuraren sis nens que pertanyien als Exploradors maonesos.³⁸ De fet, aquell

³⁷ ANÒNIM (1910): «Colonia escolar. Puerto de Addaya», *La Voz de Menorca*. Maó, 2 d'agost de 1910. A la nota de premsa ressenyada es pot llegir: «El domingo a las siete y media de la mañana partió para el puerto de Addaya la colonia escolar organizada por nuestro Ayuntamiento bajo la dirección del profesor don Antonio Juan Alemany. La colonia está formada conforme dijimos por doce alumnos de las escuelas municipales de esta ciudad. Durante su permanencia en el predio denominado *Sort des Lleó* situado en dicho puerto realizarán los colonos excursiones campestres y por el mar. Acompañan la colonia los ayudantes señores Puerta y Pascual. Su estancia en Addaya durará todo el mes de Agosto.»

³⁸ ANÒNIM (1913): «La colonia escolar del puerto de Addaya», *La Voz de Menorca*. Maó, 29 de juliol de 1913. En efecte, tal com relatà la premsa: «Desde antes de las siete se notaba en la plaza de la Constitución más concurrencia que de ordinario, era que iban llegando acompañados, quien del padre quien de la madre, los muchachos que forman la colonia escolar, cada uno con su bagaje debajo del brazo y puesto un ancho sombrero

estiu, des dels Exploradors maonesos es programà una excursió al port d'Addaia el dia 19 d'agost amb la finalitat de passar el dia complet pels voltants del port i de visitar la colònia escolar establerta. A l'excursió programada, assistiren un centenar de persones, setanta dels quals eren exploradors, i, tal com ens relatà Julio Guerra, els nens de la colònia escolar, amb Antoni Juan Alemany al capdavant, els reberen a les proximitats del port d'Addaia i els guiaren tot visitant una terrisseria situada als voltants de la finca de s'Hort des Lleó, on s'explicà als exploradors com es fabricaven els diversos objectes i productes de la indústria, per arribar més tard a la colònia escolar. Cal ressenyar que els exploradors efectuaren el primer servei a un nen de la colònia que es trobava malament i fou conduït fins a Maó.³⁹ Hom sap que en l'educació dels joves en el medi natural i en el temps lliure féu un paper fonamental el moviment creat l'any 1907 pel militar anglès Robert Baden-Powell conegut genèricament com escoltisme. Aquest fenomen tingué diferents noms i orientacions en l'àmbit d'influència catalana. A Menorca, l'escoltisme estigué estretament lligat a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, que, amb la voluntat d'incidir educativament en la joventut més enllà de l'àmbit estrictament escolar, es plantejà un programa d'educació en el temps lliure i en l'àmbit natural a través de la introducció de l'escoltisme a l'illa, amb la creació l'any 1913 dels Exploradors maonesos. Ben aviat, personalitats lligades a l'Ateneu de Maó i pertanyents als cossos militars feren seu el moviment, tot militaritzant-lo ostensiblement, fet més que evident si ens atenem a la modalitat d'escoltisme que s'adoptà des de la institució esmentada, que no fou altre que la dels Exploradores de España, que, com és sabut, foren l'opció militarista i espanyolista del moviment escolta arreu de l'Estat espanyol. No obstant això, en un altre lloc ja hem assenyalat que llur introducció a Menorca ha de ser entesa en el marc d'unes idees pedagògicament progressistes, puix que altres personalitats lligades al moviment, i provinents del món de l'educació, com el mateix Antoni Juan Alemany i el també mestre mallorquí Mateu Fontirroig Jordà, integraren l'escoltisme en llurs centres educatius. De fet, els dos primers grups d'exploradors creats a Maó foren precisament els dels mestres citats, en allò que caldria considerar les primeres espurnes fora de l'àmbit estrictament escolar de pràctiques educatives del moviment de l'Escola Nova a casa nostra juntament amb les colònies escolars.⁴⁰

de palma. Forman la colonia, que este año gracias a la subvención del estado ha podido aumentarse, 20 colonos, tres maestros auxiliares, un cocinero y un Director que es don Antonio Juan Alemany, maestro nacional de esta ciudad. Era de ver como se hacían los preparativos de la marcha, el entusiasmo que animaba a todos, don Antonio Juan se multiplicaba, daba disposiciones para el embarque, saludaba a los padres, en fin se esforzaba para que todo marchara bien. Cuando estuvieron cargados los bagajes y demás dióse la orden de subir a los colonos a los coches, llego el momento emocionante de la partida y la expedición se puso en marcha después de los amorosos despidos consiguientes por parte de familias y amigos. Entre los colonos figuran seis exploradores mahoneses del primer grupo a quienes fue a despedir en nombre del Comité y propio el instructor don Pedro Casado. Deseamos feliz viaje y permanencia a la colonia escolar, los que alcanzará seguramente dados los honrosos precedentes de años anteriores y el indiscutible celo del digno Director señor Juan Alemany y personal a sus órdenes.»

³⁹ GUERRA, J. (1913): «Exploradores de España. Tropa de Mahón. Excursión al puerto de Addaya», *Revista de Menorca*, vol. 1913. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pàg. 282-286.

⁴⁰ Sobre la introducció de l'escoltisme a Menorca vegeu: MOTILLA SALAS, X. (2003): «L'Ateneu de Maó i l'educació no formal dels joves: la introducció de l'escoltisme a Menorca (1913-1920)». A SERRA BUSQUETS, S.; SUREDA GARCIA, B. *Els joves a l'època contemporània*. XXI Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma: Institut d'Estudis Balearics, pàg. 267-286.

De les activitats d'aquell estiu de 1913, no se'n publicà cap informe a la premsa local o a l'especialitzada, com sí que es féu de la primera experiència quatre anys abans; no obstant això, en tenim notícies gràcies a l'extracte que al diari republicà *La Voz de Menorca* es publicà sobre la inspecció que el delegat del Govern, Jose Roca de Togores, hi realitzà al final del més d'agost d'aquell any. El delegat del Govern recordà, respecte de la visita a la colònia del port d'Addaia, que hi assistí convidat per l'Ajuntament, per segon cop aquell any, car ja l'havia visitada arran de l'excursió que dies abans féu un grup dels Exploradors maonesos, com ja hem vist: «Cortésmente invitado por los señores concejales del excelentísimo Ayuntamiento, tuve ayer la satisfacción de visitar la colonia escolar de Addaya, que ya me era conocida por cierto, por haber formado parte de la excursión habida con motivo de la visita que allí hicieron los Exploradores Mahoneses», segueix fent referència a la tipologia de les colònies existents en general i dels avantatges de la que sostenia el consistori maonès en particular: «Las colonias escolares son de reciente creación y generalmente se dividen en dos clases por su situación geográfica: alpinas y marítimas. La de Mahón participa de ambas ventajas; es mixta, puesto que está situada a la orilla del mar rodeada de pinares que por cierto debieran a mi juicio ampliarse, aumentando las plantaciones; tiene pocos. Puede por tanto Mahón envanecerse de contar con una colonia modelo por su situación, amplitud y distribución del edificio.»⁴¹ Cal recordar que l'estiu de 1913 el nombre de nens beneficiats per la colònia escolar augmentà en vuit, i es passà dels dotze amb què s'inicià per primer cop la colònia l'any 1909 als vint d'aquell any, fet que fou possible gràcies a la subvenció estatal i que permeté adequar l'edifici destinat a aquesta finalitat: «Este ha sido mejorado muy recientemente permitiendo que el número de alumnos crezca desde doce, que existían en 1911 [sic], hasta veinte con que cuenta en la actualidad», tot recordant que: «la limpieza, el orden y la satisfacción reinan en absoluto entre todos los moradores de la colonia, como no podía menos de suceder estando al frente de ella el ilustrado profesor don Antonio Juan Alemany. Los niños no solamente recobran salud y vigor durante el mes que allí permanecen, si que también adquieren hábitos de cultura y perfeccionan su educación, por lo que creo que aun cuando la población de esta isla que mas necesita de estas colonias es Mahón, como ciudad populosa, sería muy conveniente que los demás Ayuntamientos de Menorca, la utilizarasen mandando a ella algunos alumnos de sus respectivas escuelas.»⁴² De les afirmacions que ens precedeixen de J. Roca de Togores es desprèn que al llarg dels primers anys, i tenint en compte que la colònia escolar fou una iniciativa finançada fins a l'estiu de 1913 exclusivament per les arque del consistori maonès, tan sols hi assistiren nens de les escoles municipals de la vila de Maó. Tanmateix, la voluntat manifesta de Roca de Togores no era altra que aquesta iniciativa s'estengués a la resta de municipis de l'illa, una vegada que al seu finançament ja no sols hi contribuïa l'Ajuntament de Maó. D'altra banda, J. Roca de Togores recordà que la iniciativa, de la qual només se'n beneficiaven nens, també havia d'arribar a les nenes, atès que els beneficis per a elles serien tant o més grans que entre els nens, fet aquest que no s'arribà a produir fins a l'estiu de 1925: «La mujer, por el género de vida que ordinariamente hace, ha de menester aun más que el

⁴¹ ROCA DE TOGORES, J. (1913): «La colonia escolar de Addaya», *La Voz de Menorca*. Maó, 23 d'agost de 1913.

⁴² *Ibidem*.

hombre de una temporada anual de esparcimiento y vida higiénica, por lo que no dudo que la excelentísima Corporación municipal establecerá, tan luego como su estado financiero lo permita, otra colonia para las niñas de sus establecimientos de instrucción.»⁴³

Dels anys que la colònia romangué sota la direcció d'Antoni Juan Alemany i l'ajudantia, en ocasions, de Joan Socias, Gabriel Pons i Josep Pascual, entre d'altres, en tenim notícies també a través del record de Deseado Mercadal —fill d'Antoni Mercadal, col·laborador d'Antoni Juan a les colònies a partir de 1911— que recorda que l'edifici es dividia en una cuina, un menjador i un dormitori, tot de grans dimensions, però sense cap tipus de luxe. Als nens se'ls assignava un nombre que llurs mares brodaven en les diverses peces de vestir així com també a la bossa que cadascun duia a les excursions per recollir minerals, macs, plantes i objectes diversos. Mercadal recorda que cada dia a primera hora s'hissava la bandera nacional i s'abaixava a la posta del sol i en ambdós casos els nens sempre cantaven l'himne a la bandera. Després venien les sessions de gimnàstica i el berenar. En acabar baixaven fins al port d'Addaia on pescaven i es banyaven. En haver dinat, després de fer la migdiada, partien d'excursió als voltants de les quatre de la tarda. Quan retornaven s'abaixava la bandera i després els nens havien de transcriure un diari d'impressions del dia. Un cop havien sopat, Antoni Juan Alemany o algun dels seus col·laboradors els contava alguna mena de conte instructiu o relat històric de la nostra illa. A la colònia els abastaven de menjar cada dos o tres dies des de Maó a més de comptar amb peix fresc dels pescadors del port d'Addaia i carn —be, pollastre, etc.—, llet, ous, hortalisses i fruites diverses —peres, síndries, etc.—, que els duïen des dels predis de Binifabini, Fontanelles, s'Hort des Lleó, ses Coves, es Molinet i Son Tema.⁴⁴

Més enllà d'aquestes consideracions, el fet és que les colònies escolars, en la primera època i sota la direcció del mestre Antoni Juan Alemany, es degueren perllongar fins al començament dels anys vint, si hem de fer cas de la notícia que l'any 1926 aparegué a *La Voz de Menorca*, on es deixava constància que l'empresa iniciada l'any 1909 a instància del mestre A. Juan amb el suport de l'Ajuntament maonès no havia deixat de funcionar des d'aleshores ençà, i fins a la jubilació del mestre, al port d'Addaia amb gran èxit i benefici per als nens. Degué ser al voltant dels anys 1923 o 1924, quan Antoni Juan Alemany es jubilà com a mestre nacional i, per tant, també deixà de dirigir les colònies escolars que anualment s'anaren celebrant al port d'Addaia, que les colònies de

⁴³ A més de recordar que la carretera que es projectava construir entre la vila de Maó i el poble de pescadors de Fornells, entre els quals es trobaven ubicats els paratges del port d'Addaia, faria l'accés i la comunicació a la colònia escolar més fàcil i còmode, acabava afirmant que: «quedé altamente complacido al examinar los cuadernos en que cada alumno anota diariamente sus impresiones; al conversar con los niños y enterarme del género de vida que hacen. Por la tarde dimos un paseo marítimo, remando los alumnos, y todo el personal de la colonia tuvo la deferencia de ir a despedirnos hasta alguna distancia del establecimiento. Pasé un día agradabilísimo y aprovecho gustoso esta ocasión para hacer pública mi gratitud por ello tanto al excelentísimo Ayuntamiento, que se dignó invitarme, cuanto a los señores directores y alumnos de la colonia escolar por las atenciones de que por parte de ellos fuí objeto». Vegeu: *ibídem*.

⁴⁴ Vegeu: MERCADAL BAGUR, D. (1969): «La colonia escolar de Addaya», *Menorca. Diario Insular*. Maó, 16 d'octubre de 1969, també compilat a l'obra MERCADAL BAGUR, D. (1982): *Menorca retrospectiva (I)*. Maó: Editorial Menorca SA, pàg. 147-151.

l'Ajuntament de Maó es traslladaren a la que durant anys serien les noves instal·lacions a l'estació sanitària del Llatzeret del port de Maó, aleshores sota la direcció mèdica del doctor Francesc Aristoy Santo.⁴⁵

Consideracions finals

A Menorca, les colònies escolars en una primera època estigueren dirigides pel mestre mallorquí establert a Maó Antoni Juan Alemany, docent d'un gran prestigi entre la població maonesa i exponent clar d'un magisteri pedagògicament renovador. Tot i que aquestes no s'arribaren a implementar a casa nostra fins ben entrat el segle XX, l'any 1909, en contraposició a d'altres indrets de la nostra geografia més propera, on ja es començaren a desenvolupar al final del segle XIX, la campanya a favor seu s'anà gestant des de molt abans. De fet, en el discurs a favor de les colònies escolars a la premsa menorquina de caire republicà, constatem una confluència de postulats higienistes i educatius ben representatius del moment que es vivia, no tan sols a Menorca, sinó a l'àrea d'influència de llengua catalana i a la resta de l'Estat espanyol. De fet, en un moment històric amarat de pedagogisme a casa nostra, com fou el primer terç del segle XX, en què sorgiren diverses iniciatives higienistes i d'educació social i no formal per als infants, com ara el consultori maternològic anomenat popularment La Gota de Llet (1906), la introducció de l'escoltisme a l'illa a través de la creació dels Exploradors maonesos (1913) i el debat sobre la modificació dels centres d'educació infantil que en aquells anys es prolongà a la premsa local, s'instauraren de la mà del mestre Antoni Juan Alemany i amb el sosteniment de l'Ajuntament de Maó —de majoria republicana— les primeres colònies escolars a Menorca, que durant anys, en el que caldria considerar com una primera època, es desenvoluparen a les rodalies del port d'Addaia sota la direcció d'aquest mestre i l'ajudantia, entre d'altres, del també mestre mallorquí Joan Socias Bennàsar.

Anys més tard, als voltants de 1923-24, aquestes acabarien per traslladar-se a l'estació sanitària del Llatzeret del port de Maó, regentada pel doctor Francesc Aristoy Santo i sota la direcció educativa, entre d'altres, de Joan Socias Bennàsar, en una segona època de les colònies escolars que es degué perllongar fins al començament de la guerra civil i de la qual no hem donat comptes suara. Ja en temps de la guerra civil i sota el govern republicà a Menorca es dugueren a terme diverses colònies escolars repartides en diferents indrets de l'illa.

⁴⁵ ANÒNIM (1926): «Lazareto-Sanatorio. Colonia escolar», *La Voz de Menorca*. Maó, 30 d'agost de 1926. En efecte, del testimoni de la nota de premsa datada l'any 1926, sabem que uns tres anys abans F. Aristoy Santo oferí al consistori maonès les instal·lacions sanitàries que dirigia per tal de poder traslladar-hi les colònies escolars: «Desde que nuestro amigo, el respetable maestro nacional jubilado señor Juan, inspirado sin duda en el ejemplo de la Península, inició la idea de fundar en Mahón una colonia escolar y mereció la calurosa aprobación y decidido apoyo de aquel Excelentísimo Ayuntamiento y sucesivos hasta la fecha, no ha dejado de funcionar esta institución con satisfacción de los vecinos que han visto siempre en ella un medio de vigorizar a algunos niños —razón fundamental— y por ser pobres. Hará de esta memorable fecha unos cinco lustros; se instaló y allí estuvo por muchos años, en el puerto de Addaya, a satisfacción [...]. El señor Aristoy, digno director del Lazareto-Sanatorio de nuestro incomparable puerto, que siente un entusiasmo grande por las colonias escolares, y pone en práctica sus ideas, el método más convincente, ofreció, hará tres años, el establecimiento que dirige, con anuencia de la superioridad, al Ayuntamiento para instalar en su espacioso, higiénico y pintoresco local, generoso ofrecimiento que fue aceptado con cariño por comprender que reunía las condiciones más apetecibles para su perfecto funcionamiento.»

En aquest article tan sols hem esbossat el que foren les colònies escolars durant la primera època, dirigides pel mestre Antoni Juan Alemany, a partir de les dades que s'anaren publicant a la premsa local, principalment de caire republicà, tot incidint en llur tarannà higiènic i educatiu, atès que l'extensió d'un treball d'aquestes característiques no ens permetia d'aprofundir-hi més. No obstant això, de les colònies escolars sostingudes per l'Ajuntament de Maó al seu arxiu històric es conserven amb molta cura i en bon estat nombrosos documents i materials que van des de les memòries dels directors i dels alumnes de les colònies fins als plans alimentaris, mesuraments dels colons, etc., que no hem utilitzat per a aquest treball i que esperem ben aviat poder tractar adientment i oferir en un estudi historicoeducatiu monogràfic de major amplitud i transcendència.

Bibliografia

- B. (1900): «Colonias escolares», *El Liberal*. Maó, 22 de maig de 1900.
- COLOM CAÑELLAS, A. J. (1984): *D. Miquel Porcel Riera i els inicis de l'activisme escolar a Mallorca*. Palma: Centre d'Estudis Gabriel Alomar.
- (1986): «D. Llorenç Mª Duran i Coli. Sus aportaciones a la renovación educativa mallorquina», *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 5/6. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears.
- CRUZ OROZCO, J. I. (1991): *Las colonias escolares valencianas (1914-1933). Un ejemplo de renovación educativa*. València: Generalitat Valenciana, Institut de la Joventut.
- El Liberal*. Maó, 9 de juny de 1904.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, J.; MARQUÈS, S.; MAYORDOMO, A.; SUREDA, B. (2002): *Tradició i renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, Països Valencians*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GUERRA, J. (1913): «Exploradores de España. Tropa de Mahón. Excursión al puerto de Addaya», *Revista de Menorca*, vol. 1913. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pàg. 282-286.
- JUAN ALEMANY, J. (1910): «Colonia escolar de Mahón», *El Magisterio Balear*. Palma, 8 de gener de 1910, pàg. 13-14.
- (1910): «Colonia escolar de Mahón», *La Voz de Menorca*. Maó, 14 de gener de 1910.
- La Voz de Menorca*. Maó, 17 d'agost de 1909.
- Maó, 2 d'agost de 1910.
- Maó, 29 de juliol de 1913.
- Maó, 30 d'agost de 1926.
- MARTÍN, J. (1907): «Nota del dia. Las colonias escolares», *La Voz de Menorca*. Maó, 27 d'agost de 1907.
- (1907): «Nota del dia. Por los niños», *La Voz de Menorca*. Maó, 11 de setembre de 1907.
- MERCADAL BAGUR, D. (1969): «La colonia escolar de Addaya», *Menorca. Diario Insular*. Maó, 16 d'octubre de 1969.
- (1982): *Menorca retrospectiva (I)*. Maó: Editorial Menorca SA, pàg. 147-151.
- MOTILLA SALAS, X. (2003): «Antoni Juan Alemany i la renovació pedagògica a Menorca a la primèria del segle XX: els passeigs i les colònies escolars», *La*

- renovació pedagògica. Comunicacions de les XVI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Figueres: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Ajuntament de Figueres, Universitat de Girona, pàg. 99-111.
- (2003): «L'Ateneu de Maó i l'educació no formal dels joves: la introducció de l'escoltisme a Menorca (1913-1920)». A SERRA BUSQUETS, S.; SUREDA GARCIA, B. *Els joves a l'època contemporània*. XXI Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, pàg. 267-286.
- (2003): «L'educació infantil a Menorca: el debat sobre la creació de jardins d'infants froebeliens, guarderies de pàrvuls i escoles maternals franceses (1908-1913)», *Educació i Cultura*. Revista Mallorquina de Pedagogia, núm. 16, pàg. 55-75.
- OLIVER JAUME, J. (1978): *Escola i societat. L'ensenyament a les Illes Balears en el segle XX*. Palma: Editorial Moll, Els treballs i els dies, núm. 18.
- PEREYRA, M. (1982): «Educación, salud y filantropía: el origen de las colonias escolares de vacaciones en España», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, núm. 1. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 145-168.
- PÉREZ DE ACEVEDO, J. (1908): «Instituciones sociales convenientes á Menorca», *Revista de Menorca*, vol. 1908. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pàg. 118-133 i 18-206.
- ROCA DE TOGORES, J. (1913): «La colonia escolar de Addaya», *La Voz de Menorca*. Maó, 23 d'agost de 1913.
- SUREDA GARCIA, B. (1999): «Extensión universitaria y lucha contra la mortalidad infantil: La gota de leche de Mahón (1904-1913)». A RUIZ BERRIO, J.; BERNAT MONTESINOS, A.; DOMÍNGUEZ, M. R.; JUAN BORROY, V. M. (eds.). *La educación en España a examen (1898-1998)*. Saragossa: Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico (CSIC), Excma. Diputación de Zaragoza, pàg. 103-112.
- SUREDA GARCIA, B.; MOTILLA SALAS, X. (2001). «Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la *Gota de Leche* de Maó (1906-1916)», *Revista de Menorca*, 1r Semestre. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, Institut Menorquí d'Estudis, pàg. 81-103.